

УДК 902/39

Бубенок Олег Борисович

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Євразійського степу,
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України
E-mail: helgebub@i.ua

ORCID: 0000-0002-0104-6081

НАЙДАВНІШИ ТРАНСПОРТНІ ЗАСОБИ НАСЕЛЕННЯ ЄВРАЗІЙСЬКОГО СТЕПУ

Анотація

Ми дуже мало знаємо про транспортні засоби найдавніших мешканців Євразійського степу. Поховальна церемонія деяких сучасних кочових народів може зберігати про це інформацію. Так, тувинці транспортували небіжчиків на спеціальних волокушах та санях. Це знаходить аналоги у багатьох народів Світу. Перехідною формою є сани-волокуші. У музеях України зберігаються стародавні артефакти, виготовлені із кістки коня з двома отворами. Вважається, що це були перші ковзани. Але можливо, що вони кріпилися знизу до саней-волокуш, тобто являли полози перших саней в Євразії.

Ключові слова: транспортні засоби, поховальні традиції, волокуша, сани, сани-волокуши, полози

На сьогодні ми дуже мало знаємо про транспортні засоби стародавніх мешканців Євразійського степу до того періоду, коли возики на колесах стали домінуючим транспортом. Вважають, що це сталося у добу міді-бронзи.

Що було до того, не відомо. Пролити світло на ці питання можуть як археологічні, так і етнографічні матеріали. З огляду на останні, вдалося встановити, що поховальний обряд відзначається особливою консервативністю. А це може означати, що у поховальній церемонії могла зберегтися інформація про найдавніші засоби транспортування тіла небіжчика. З огляду на це, найбільш цікавими є поховальні традиції тувинців, тюркомовного етносу, який мешкає у степах Центральної Азії. Як вдалося встановити, до ХХ ст. тувинці-шаманісти зберігали у поховальній церемонії традиції, що ведуть своє походження від обрядів та звичаїв кочівників як скіфської, так, навіть, і доскіфської епох [1, с. 131–147].

Іл. 2.1. Фрагмент «ковзана» із кістки коня доби пізньої бронзи із с. Мар'янівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської області України.

Так, в Ерзінському районі Туви, тувинці ще везли небіжчиків у будь-яку пору року на дерев'яних санях (*шанак*), що прив'язувалися довгими мотузками до сідла верхового коня. Один із родичів вів цього коня, взявши під вуздечки, але не сідаючи в сідло [4, с. 55]. Дуже характерно, що такий же звичай зберігався у осетинів. За даними етнографів, не дуже давно в Південній Осетії небіжчика везли до кладовища на санях в будь-яку пору року [6, с. 92].

Цей звичай зафіксований і серед східних слов'ян. Так, сто років тому Д. К. Зеленін про це повідомляв: «За старих часів небіжчиків навіть влітку везли на кладовище в санях: мабуть, для цього обирали саме сани як найдавніший вид возика. У Олонецькій губернії цей звичай існував ще недавно ...» [5, с. 350].

У зв'язку з цим, слід зазначити, що для народів Євразії даний звичай є універсальним. У той же час можна повністю погодитися з Д. К. Зеленіним, що сани являють собою «найдавніший вид возика», що передував появі транспортних засобів на колесах. Тому цілком можливо, що даний тип транспортування небіжчика виник у степах Євразії в доскіфські часи і дожив до наших днів як релікт у тувинців та осетинів.

Очевидно, у тувинців таким же стародавнім видом транспортування небіжчика є перевезення тіла на волокушах-«тасках». У районі Монгун-Тайги у Туві, «таски» являли собою спеціальні жердини для транспортування вантажу, що прив'язувалися до коня і були схожі на носилки [4, с. 54–55].

У зв'язку з цим, можна згадати про індіанців Північної Америки, які не знали до приходу європейців колеса і тому використовували волокуші, що являли собою також дві жердини, котрі прив'язувалися різними способами спочатку до собак, а потім до коней. Слід зазначити, що сучасні дослідники вже піднімали питання про збіги в конструкціях волокуш Південного Сибіру і Північної Америки в контексті проблеми контактів населення двох материків [8, с. 101–110; 7, с. 103, табл. 62].

Цікаво, що волокуші були зафіксовані етнографами у різноманітних куточках світу, включаючи територію України. Так, Ф. Вовк писав, що сани з «влаками» (дрюками, що волочилися за ними ззаду) він спостерігав у селі Злоцькому на Лемківщині. Вони мали короткі полози (окремий полоз там звали синя) та поперечну перекладину, до якої були прикріплені два влаки, теж з'єднані перекладиною [3].

У той же час етнографи зафіксували серед північноамериканських індіанців перехідну форму – сани-волокуші, котрі називалися *тоббоган*. Вони являли собою кілька скріплених між собою дошок із загнутою догори передньою частиною. Зазвичай у такі сани-волокуші індіанці запрягали собак [8, с. 106]. Цікаво, що індіанці так і не винайшли сани з полозами, як у Старому Світі. Якби додати до тоббогана полози знизу, то можна отримати сани найпростішої конструкції. Чи може археологія допомогти у цьому питанні?

Останнім часом під час роботи у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Я. Яворницького та Музею археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна ми звернули увагу на дивні артефакти. Вони були виготовлені із кістки коня, мали два отвори і називалися «ковзани» (іл. 2.1). Існує думка, що це перші ковзани. Цікаво, що такі знахідки в минулому набули поширення на теренах Євразії. За даними А. С. Валькова і А. С. Федорука, вони в епоху бронзи «відомі на величезній території від Балкан до Алтаю – виявлені на поселеннях зрубної культурно-історичної спільності і спільності культур валікової

кераміки». Проте автори статті вважають такі артефакти не ковзанами, а пристосуваннями для обробки шкіри [2, с. 60–64]. Варто додати, що такий артефакт було знайдено на території Західного Більського городища раннього залізного віку. Він зберігається у фондах Музею археології ХНУ [9, с. 105–106]. Як зазначили автори знахідки І. Б. Шрамко та С. А. Задніков у спеціальній монографії, «знахідки таких предметів на поселеннях скіфського часу вкрай рідкісні і зустрічаються в одиничних примірниках» [9, с. 106]. Вони відзначають окремі випадки знахідок таких артефактів на пам'ятках Лівобережної України не лише в ранній залізний вік, а й у добу пізньої бронзи (бережнівсько-маєвська зрубна культура, білозерська культура). Ці дослідники зазначають, що «такі вироби зазвичай відносять до шкіряного виробництва» [9, с. 106].

Показово, що аналогічні артефакти зустрічаються у степах Євразії в багатьох місцях, значно віддалених від річок, озер, морів. Дійсно, є певні сумніви у тому, що ці вироби були першими ковзанами, тобто являли собою засоби для пересування людини по льоду. З іншого боку, виникає бажання зробити припущення, що російська назва ковзана – «конёк» була похідною не від форми ковзана, а через те, що перші ковзани робились із кістки коня.

Таким чином, ці вироби могли бути полозами транспортних засобів, що являли собою перехідні форми від саней-волокуш, типу *тоббоган*, до саней класичного типу. У цей транспортний засіб можна було впрягати собак, волів, оленів та коней. Його можна було використовувати у будь-яку пору року, про що може свідчити відполірованість полозів із кістки коня. Саме це дозволяло, наприклад, без перешкод рухатись по траві.

Отже, у стародавні часи до появи колісних возиків кочівники Євразійського степу могли активно використовувати такі транспортні засоби: волокуші, сани-волокуші та звичайні сани. Тобто можна спостерігати певну еволюцію.

Перелік використаних джерел і літератури

1. Бубенок О. Б. Реликты традиций скифского времени в погребальных обрядах тувинцев // Новые исследования Тувы. 2021. № 1.

2. Вальков И. А., Федорук А. С. К вопросу о функциональном назначении коньков // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Вып. XXIII. Барнаул, 2017.

3. Вовк Хв. Способи пересування // Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995.
4. Дьяконова В. П. Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник. Ленинград, 1975.
5. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Москва, 1991.
6. Калоев Б. А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII – начале XIX в. // Кавказский этнографический сборник. Т. VIII. Москва, 1984.
7. Окладников А. П., Окладникова Е. А., Запорожская В. Д., Скорынина Э. А. Петроглифы долины реки Елангаш (Юг Горного Алтая). Новосибирск, 1979.
8. Окладникова Е. А. Волокуши индейцев равнин в этногенетическом и этноэкологическом аспектах // Экология американских индейцев и эскимосов: проблемы индеанистики. Москва, 1988.
9. Шрамко Б. А., Шрамко І.Б., Задніков С. А. Археологічний комплекс «Більське городище». Вип. 1. Західне укріплення: зольник № 11 (1958). Харків–Котельва, 2018.

Bubenok Oleg B.

Doctor of sciences (History), Professor,
 Chief Researcher of the Eurasian Steppe Department,
 A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies of the National Academy
 of Sciences of Ukraine

ANCIENT VEHICLES OF THE EURASIAN STEPPE POPULATION

Annotation

We know very little about the vehicles of the ancient inhabitants of the Eurasian steppe. The funeral ceremony of some modern nomadic peoples may contain information about it. So, the Tuvans transported the dead on special drags and sleighs. It finds analogues in many nations of the World. The transitional form is a sleigh-drag. The museums of Ukraine keep ancient artifacts made of horse bone with two holes. It is believed that its were the first skates. Maybe its were attached to the bottom of the sleigh, i.e. its were skates of the first sleighs in Eurasia.

Keywords: *vehicles, funeral traditions, drag, sleigh, sleigh-drag, skates*